

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

tol daugiau buvo tik neišsakomų apmąstymų objektas. Antra vertus, reikia pažymėti, kad dėl konkrečios vokiečių politikos lietuvių veikla, sumanymai įgyvendinti valstybingumą ėmė darytis mažiau savarankiški.

ŠALIN NUO RUSIJOS

Ką reiškė lietuvių politikai posūkis į Vokietiją? 1916 m. balandžio mėn. tikriausiai nedaugelis lietuvių veikėjų galėjo aiškiai atsakyti į šį klausimą. 1916 m. liepos mėn. atsakymas, galima sakyti, buvo suformuluotas.

1916 m. pavasarį bent jau Vilniaus „Intelligentų būryje“ su Rusija sieti ateities perspektyvų nebandė nei radikalai, nei konservatoriai. 1914—1915 m. dominavusi politinė linija su jos Lietuvos valstybingumo Rusijoje idėja nebeturėjo pagrindo, o naująją su nepriklausomybės postulatu dar reikėjo pagrįsti.

Balandžio 24 d. J. Šaulys, A. Smetona, J. Basanavičius, P. Klimas ir P. Dogelis pripažino, kad kombinacija su Vokietijos vadovaujama „Vidurio Europos“ sistema yra perspektyvi, nes tuomet lietuviai galės atsiplėsti nuo Rusijos. Tačiau iš vokiečių pareikalauta politinio Lietuvos savarankiškumo garantijų: demokratiška Lietuva 1905 m. Vilniaus Seimo platforma, apsisprendimo teisė kultūriniam bei tautiniam gyvenimui ir pasirenkant politinę-valstybinę formą, išėjimas į jūrą ir sostinė Vilnius¹.

Garantijų vokiečiai nedavė, jie paprašė aiškiau suformuluoti politinę programą, o prieš tai dar pasiūlė pasirašyti Rusijos Pavergtų tautų lygos kreipimąsi į JAV prezidentą W. Wilsoną (kreipimesi išvardijamos Rusijos skriaudos suomių, baltų, lietuvių, gudų, lenkų, ukrainiečių, gruzinų tautoms ir reikalaujama gelbėti nuo visiško išnaikinimo).

Lietuviai, nors ir nesulaukė pageidaujamų įsipareigojimų, nutarė pasirašyti kreipimąsi bei parengti naują deklaraciją². Formaliai žiūrint, ir jie vokiečiams nesiangažavo. Juolab kad birželio 10 d. vyriausiajam Rytų karo vadui įteiktame memorandume buvo drąsiai apeliuota į nepriklausomybę³. Tačiau praktiškai lietuvių politinė linija vis dėlto atsідūrė Vokietijos strateginės politikos fartyje.

Vokiečiai nieko nelaidavo, bet atvėrė galimybę pasirodyti pasauliui ir, be to, atkakliai pageidavo išvysti lietuvių etnopolitinę programą. Lietuviai parodytą dėmesį suprato kaip ženklą pradėti neoficialius, „diplomatinius“ kontaktus su įvairaus rango vokiečių

pareigūnais ir manė, jog yra pripažinti politiniu ir svarbiausiu Oberosto subjektu. Neatsitiktinai balandžio pabaigoje „Inteligentų būrys“ buvo performuotas į mažesnę Lietuvos diplomatijos grupę (be jau minėtų asmenų, jai priklausė J. Vileišis, A. Janulaitis, A. Stulginskis, J. Stankevičius, J. Bakšys, S. Kairys, M. Biržiška). Anot P. Klimo, visi jos nariai juto, jog „per tuos popiergalius su lietuviais kvočiasi pats Bethmann-Hollwegas, kuris neseniai rasi pirmą kartą lietuvių vardą pasauliui iš valdžios lūpų paskelbė“⁴.

Suprantama, dėl įvairių priežasčių partneriai nebuvo lygiaverčiai. Vokiečiai diktavo žaidimo taisykles. Lietuviai nenorėjo būti eliminuoti, tad turėjo paisyti jų. Vokiečiai nesiuolė garantijų, bet paskelbė negražinsią Lietuvos Rusijai (T. Bethmannas-Hollwegas), žadėjo apsaugoti nuo Lenkijos (Suvalkų guberniją) ir užkirsti kelią polonizacijos pavojams (kan. Pacevičius, Beckerathas-Pohlis). Iš lietuvių birželio 10 d. memorandumo išplaukė, kad pikčiausios lietuvių tautos priešės yra Rusija, Lenkija ir didžioji Lietuvos lenkiškosios visuomenės dalis. Pabrėžė, kad kariaujančios valstybės pasiskelbė kovojančios dėl pavergtų tautų išvadavimo, pareiškimo autoriai apeliavo į tautinės laisvės principą, savo tautos išskirtinumą, norą išlaikyti ir plėsti gimtąją kalbą, tautinę, dvasinę ir medžiaginę kultūrą, todėl siūlė dar rusų išdraskytą kraštą sujungti į vieną politinę teritoriją — Kauno guberniją, mažiausiai 3/4 Suvalkų gubernijos su Suvalkais, mažiausiai pusę Vilniaus gubernijos (Trakų, Švenčionių, Vilniaus, pusė Lydos ir trečdalis Ašmenos apskričių), nedidelę Gardino gubernijos dalį ir Kuršo dalį su Palanga. Be to, memorandume pažymėta, kad Lietuvai reikalingas išėjimas į jūrą ir prekybinis uostas, nepriklausoma bažnytinė organizacija bei demokratiškai išrinktas Seimas Vilniuje⁵.

Memorandumą rašė A. Smetona⁶, todėl būtų galima teigti, kad memorandumo tezės, nors ir atitiko vokiečių nurodytas gaires, atitiko ir lietuvių konservatorių platformą. O tokiu atveju kalbėti apie lietuvių politikos posūkį į Vokietiją 1916 m. balandžio mėn. nėra pagrindo. Maža to, prekybinio uosto reikalavimą galima sieti su aliuzija į Klaipėdą, t. y. į Mažąją Lietuvą.

Tačiau būtent teritorinėje programoje randamas vienas momentas, leidžiantis galvoti apie posūkį. Ta etnografinėmis kvalifikacijomis apibrėžta (dainų melodijos, pasakos, papročiai, religija, būdas, kilmė, išvaizda) Lietuva buvo be didžiosios Gardino gubernijos dalies, o tai reiškė tiek konservatorių, tiek radikalų — beje, redagavusių memorandumą, — teritorinių projektų pataisą.

Be abejo, pataisa buvo padaryta logiškai. Apskritai memorandumu buvo modeliuotas Lietuvos valstybingumas lietuvių etnoso pagrindu ir aiškintas griežtas etnopolitinis Lietuvos atskirumas nuo kaimyninių Rusijos bei Lenkijos, o minėta konkrečia pataisa

buvo atsiribota dar nuo vienos kaimynės — Gudijos. Ir vis dėlto manytume, kad šią pataisą suponavo ne tiek vidinis pareiškimo dėsningumas, kiek vokiečių sugestijos.

Vokiečiai sakėsi nežiną, kas bus Gudijai. Lietuviai suskubo nuo jos atsiriboti. Bet drauge vokiečiai užsiminė, kad juos domina ir gudų politiniai siekiai. Vadinasi, vokiečiai neketino pamiršti gudų, tad ir lietuviai nelinko nutraukti su pirmaisiais kontaktų. Kaip jau minėta, Lietuvos diplomatijos grupė su Gudų tautinio komiteto atstovais sudarė LDK Konfederacijos Laikinąją Tarybą. Tiesa, gegužės 21 d. ji virto tiesiog Lietuvių ir gudų nuolatinė komisija, tačiau naujas vardas reikalo esmės nekeitė. Birželio 4 d. abi pusės patvirtino, kad laikysis anksčiau paskelbtos Konfederacijos platformos, nors su viena reikšminga išlyga — tik lietuviai ir gudai sudaro vokiečių okupuotos Lietuvos bei Gudijos pagrindą⁷.

Taigi lietuvių politinė linija susidvejinė. Priklausomai nuo eventualumų prioritetas buvo teikiamas arba konservatorių, arba radikalų programoms. Objektiviai tai rodė tam tikrą lietuvių politikos brandą. Bet vertinant šį epizodą negalima neatkreipti dėmesio į vokiečių politikos gudrybes skatinant tas dvi tendencijas ir tarsi laukiant, kuri iš jų laimės ar kuri iš jų bus naudingesnė.

Kalbėdami apie naudingumą, turime omenyje konkrečias, 1916 m. pavasarį ir vasarą tarptautinėje politikoje išryškėjusias peripetijas, susijusias ir su Vokietija. Tiesa, karinių operacijų aktyvumas vasario—liepos mėn. (mūšiai prie Verdeno, Naročės, Polesėje) lyg ir patvirtino, jog tiek Vokietija, tiek kitos didžiosios valstybės tikisi pergalę pasiekti karo, o ne diplomatijos priemonėmis. Tačiau vadovaujančiuose sluoksniuose vis dažniau buvo susimąstoma, kada ir kaip užbaigti karą, kad dėl jo nekiltų naujų karų.

Apie Berlyno vykdytus separatinės taikos zondažus jau rašėme. Ta pačia proga norėtume paminėti ir kitą sostinę, kurioje panašaus pobūdžio iniciatyvų taip pat kilo,— Vašingtoną. Baltieji rūmai, karo pradžioje paskelbę neutralitetą, anaip tol nemanė likti nuošaliai nuo pasaulio įvykių. Jau 1914 m. vasarą W. Wilsono aplinka parengė naują užsienio politikos koncepciją, siūliusią Amerikai atskirti nuo kariaujančių blokų pagrindinius elementus — Vokietiją ir Didžiąją Britaniją, sulieti jų galią su savąja ir padiktuoti naujos pasaulėtvarkos sąlygas⁸. Kokios tos sąlygos, koks pasaulėtvarkos veikimo mechanizmas, ar įmanoma į bendrą schemą įtraukti kitas valstybes (Prancūziją, Japoniją), — tai turėjo tapti Vašingtono derybų su Berlynu bei Londonu objektu.

1914 m. gruodžio mėn. vokiečiai ir britai sutiko su amerikiečiais apsvarstyti kompromiso sąlygas, ir 1915 m. sausio—balan-

džio mėn. į Europą buvo komandiruotas prezidento emisaras pulkininkas E. House'as. Tačiau pulkininko misija nebuvo sėkminga. Nė viena iš pusių nepanoro nusileisti, nors abi pripažino, kad ateityje reikia sukurti tokią pasaulinę organizaciją, kuri sugebėtų efektyviai užkirsti kelią konfliktams⁹. Baltieji rūmai atkreipė dėmesį į šią mintį ir 1915 m. antrojoje pusėje sukonkretino ją Tautų Lygos projektu. Lyga būtų gynusi kiekvieną tautą nuo agresijos ir garantavusi nusiginklavimo procesą¹⁰.

1916 m. sausio—kovo mėn. E. House'as vėl lankėsi Europoje. Šį kartą pulkininkas turėjo W. Wilsono instrukcijas paspausti abi puses ir, be kita ko, pabrėžti, kad JAV pasirinks tą aljansą, kuris sieks laiduoti tautų apsisprendimo teisę. Dėl įvairių priežasčių prezidento emisarui ir šį kartą nepasisekė. Galimas daiktas, daugiausia įtakos tokiai įvykių baigčiai turėjo Vokietijos admiraliteto užsispyrimas žengti neriboto povandeninio karo link. Toks vokiečių žingsnis ne juokais kėlė grėsmę JAV prekybos jūromis laisvei ir balandžio—gegužės mėn. vos nesibaigė diplomatinį santykių nutraukimu. Galbūt įtakos turėjo tai, kad britai skubėjo paskelbti amerikiečius savo sąjungininkais ir tuo pat metu žiauriai malšino airių sukilimą¹¹. Tačiau nepriklausomai nuo antrosios E. House'o misijos baigties JAV tarpininkavimas tiek Antantės, tiek Centrinų valstybių politikoje paliko pėdsakų. Pavyzdžiui, Antantė 1916 m. pavasarį ėmė aktyviai kištis į Lenkijos reikalus, skatino Petrogradą pagaliau priimti konkretų sprendimą ir taip užkirsti kelią vokiečių bei austrų propagandai¹². Vokietija ėmėsi organizuoti vadinamąją *Los von Russland* („Šalin nuo Rusijos“) kampaniją, kuria buvo siekiama atkreipti pasaulio visuomenės dėmesį į Rusijos engiamų tautinių mažumų likimą.

Kampanijai vadovavo Vokietijos užsienio reikalų ministerijos Propagandos skyriaus šefas O. Wesendonckas. Sumanymą inicijavo ir detalizavo baronas F. von der Roppas¹³. Šią pavardę toliau dar ne kartą rasime, todėl siūlytume skaitytojams geriau susipažinti su pačiu asmeniu.

F. Roppas gimė 1879 m. spalio 21 d. Daudžgiriuose, prie Biržų, Pabaltijo vokiečių protestanto ir rusės stačiatikės iš Gurjevų giminės šeimoje. Iki 8 metų sūnų augino motina, mat tėvas daugiausia laiko praleisdavo Vokietijoje ir Anglijoje. Sakoma, jog vaikystėje, ne be lietuviškos įtakos, Friedrichas ne tik pramoko lietuviškai, bet ir karštai pamilo gimtinę. Tiesa, netrukus tėvas išsivežė sūnų į Vokietiją, kur šis baigė aukštąsias studijas. Tapęs diplomotu kasybos inžinieriumi, F. Roppas kurį laiką dirbo Konge. Čia užmezgė ryšius su būsimoju reicho kolonijų valstybės sekretoriumi W. Solfu ir pamažu darė diplomatinę karjerą. Etiopija, Didžioji Britanija, JAV, o karo išvakarėse ir Austri-

ja-Vengrija — tai tik keletas jo misijų maršrutų. Tačiau bene svarbiausios pažintys jo laukė Hamburge. Į energingą, inteligentišką, mokantį kelias kalbas baroną atkreipė dėmesį stambiausios pasaulyje laivybos monopolijos „Hamburgas—Amerika“ generalinis direktorius A. Ballinas. Krito F. Roppas į akis ir M. Warburgui, to paties vardo banko namų savininkui¹⁴. Abu žydų magnatai Vokietijoje garsėjo ne tik biznio, bet ir politikos pasaulyje. Ypač įtakingas buvo A. Ballinas — kaizeriui ir kancleriui artimas asmuo, savas žmogus Vilhelmštrasėje. Vaizdžiu vokiečių istoriko G. Hallgarteno apibūdinimu, kai kuriais laikotarpiais jo laivai vilkdavo buksyru visą Vokietijos imperiją ir jos politiką¹⁵.

Prasidėjus karui, A. Ballinas buvo priešakinėse gretose tų veikėjų, kurie gynė pasaulinės politikos (*Weltpolitik*) koncepciją. Šios koncepcijos šalininkai, kritikuodami, pasak jų, ribotą „Vidurio Europos“ sumanymą, ragino labiausiai stengtis įsiviešpatuoti jūrose ir kolonijose. Tačiau A. Ballinas manė, kad vokiečiams per šį karą tokio tikslo nepavyks pasiekti, nes jie neįstengs sutriuškinti visų savo priešų ir ypač Anglijos. Todėl jis siūlė reikalingus ateičiai atramos taškus rasti sudarant su Didžiąja Britanija kompromisinę taiką¹⁶.

A. Ballino pavedimu nuo 1915 m. pavasario iki 1916 m. sausio 20 d. F. Roppas atliko dvi informacinio pobūdžio keliones į Angliją ir JAV. Grįžęs pateikė keletą memorandumų, kuriuose nagrinėjo galimybes sudaryti separatinę taiką su anglais, taip pat pateikė pasiūlymų, kaip, išnaudojant vokiečių simpatijas JAV, užkirsti kelią karo pavojui iš Amerikos pusės. A. Ballinas rekomendavo baroną T. Bethmannui-Hollwegui, G. Jagowui ir A. Zimmermannui¹⁷.

1916 m. vasario mėn. F. Roppas pasirodė Lozanoje. Viešbutyje „Hotel Palace“ jis susitiko su J. Gabriu, o kitą dieną pokalbį tęsė LIB vedėjo viloje „Messidor“. Baronas teiravosi, ar J. Gabrys norėtų padėti organizuoti Rusijos engiamų tautų konferencijos. J. Gabrys sumanymui pritarė, bet siūlė pakeisti šiurkštokai suformuluotą pavadinimą ir pavadinti ją trečiaja Tautybių Sąjungos rengiama konferencija. F. Roppas kiek nusileido: „Aš pasiimsiu savo rusus, ir mes rengiame bendrą konferenciją.“ J. Gabrys laikėsi savo: „Jokios bendros konferencijos, aš paskiriu prezidiumą, aš parengiu programą, o Jūs sušaukiate savo rusiškas tautas.“ Kiek pagalvojęs, baronas sutiko¹⁸.

Veikiausiai F. Roppas truputį pergudravo LIB vedėją, nes įtikino, kad jis pats sukūrė veiksmų planą. Viena vertus, vargu ar buvo galima rimtai tikėtis antivokiškomis nuotaikomis garsėjusioje Lozanoje surengti provokišką konferenciją. Antra vertus, kai balandžio 15 d. J. Gabrys pasiūlė G. Rombergui sukurti Ne-

rusiškų tautų lygą (*Ligue de peuples allogenes russes*), tokios lygos (*Die Liga der Fremdvölker Russlands*) skyriai jau veikė Berlyne ir Stokholme. O kurtis jie pradėjo dar prieš F. Roppo pokalbį su J. Gabriu. Tuomet Vokietijos užsienio reikalų ministerijai buvo įteiktas planas, kuriame baronas numatė tokios organizacijos tikslus: propaguoti Vokietijos išvaduojamąją misiją, siekti neutralių šalių, ypač JAV, palankumo, prisidėti prie eventualaus Rusijos suskaldymo¹⁹. Nors F. Roppas nepatikslino, kaip Rusija bus skaldoma, bet, matyt, žinodamas apie Vilhelmštrasės vykdomą insurekcinę politiką, tikėjosi, kad radikalesnį tautinių mažumų reikalavimai pablogins nacionalinius santykius Romanovų imperijoje. Vadinas, jos vadovaujantys sluoksniai bus verčiami toms mažumoms teikti nuolaidų, gal net decentralizuodami imperiją. Stiprėjant tautų apsisprendimo teisės poveikiui tarptautinei politikai ir diplomatijai, padidėjęs tautų separatizmas ir decentralizacijos pavojus Rusijai tapo tomis spaudimo priemonėmis, kuriomis galima pasinaudoti separatinėse derybose arba taikos konferencijoje.

Gegužės 10 d. dienos šviesą išvydo minėtas Pavergtų tautų lygos kreipimasis-skundas, skirtas JAV prezidentui. Tekstą perspausdino daugiau nei 200 pasaulio laikraščių ir spaudos agentūrų. Kreipimasis susilaukė palankaus Švedijos įvertinimo. Amerikos pasiuntinys Petrograde gavo prezidento nurodymą užmegzti tiesioginį kontaktą su lygos atstovais ir aptarti būsimo bendradarbiavimo gaires²⁰.

Taigi F. Roppas galėjo džiaugtis pakankamai efektyvia veiklos pradžia ir tęsti su J. Gabriu pradėtą darbą.

Reikia pripažinti, jog J. Gabrys neblogai suprato, kad Vokietijos politikoje prasideda naujas laikotarpis, todėl neverta likti nuošalyje. Jis pritarė lygos kreipimuisi, įkūrė jos padalinį Šveicarijoje (V. Stepankivskis, M. Tiškevičius ir kt.) ir inscenizavo naują lietuvių konferenciją, paskelbusią griežtai antirusišką rezoliuciją. Devyniuose jos punktuose buvo išdėstyta Rusijos skriaudų Lietuvai istorija ir kreipiantis į civilizuotą, pradedantį pripažinti tautų teises pasaulį pareikšta, jog „dėl šių priežasčių Lietuva negali kęsti ruso jungo ir nesutiks už jokią kainą jam vėl pasiduoti... Lietuva reikalauja gražinti jai visišką nepriklausomybę“²¹.

Konspiracija buvo tų dienų Šveicarijos kasdienybė, tad suprantama, kad ir balandžio 25–30 d. įvykusios konferencijos vieta nurodyta Haga. Ir po lygos kreipimusi J. Gabrys ne pats parašė, o užrašė anoniminių lietuvių komiteto Šveicarijoje pavadinimą. Tačiau, galimas daiktas, anoniminius pareiškimais buvo siek-

ta suintriuguoti, priversti įvairius politinius sluoksnius skirti daugiau dėmesio.

Šiaip ar taip, J. Gabri netikėtai prisiminė Paryžiaus draugai, kurie perspėjo jį atsidūrus slidžiame kelyje ir ragino sustoti²². Bet Paryžiaus draugai nieko negalėjo pažadėti dėl Lietuvos likimo. Vokiečių politikos farvateris bent nurodė veikimo gaires ir sąlygas, kuriomis, atrodė, galima kelti lietuvių aspiracijas. Be to, F. Roppas garantavo atvešias į Lozaną kelis lietuvių veikėjus iš Oberosto. Vadinasi, vėrėsi galimybės koordinuoti bendrą politinę veiklą, taigi ir įgyvendinti seną LIB vedėjo mintį — Šveicarijoje įsteigti Lietuvių nacionalinį komitetą. Panašių tikslų vedami, į Europą jau skubėjo JAV lietuvių atstovai (beveik metus veikusi katalikų Tautos taryba siuntė J. Bielskį ir kun. V. Bartušką, o tautininkai — R. Karužą), tad momentas planams įgyvendinti buvo ypač palankus. Juolab kad netrukus paaiškėjo, jog bus proga sutikti ir Rusijos lietuvių delegatą.

Hagos konferencijos rezoliucija sukėlė Rusijos *charge d'affaires* Šveicarijoje M. Bibikovo pyktį, jis grasino patraukti atsakomybėn už valstybės išdavystę²³. Suprantama, anoniminiai pareiškimai pasiekė ir Petrogradą. Kaip tik balandžio pabaigoje iš čia į turnė po sąjungininkių sostines rengėsi vykti Dūmos delegacija. Į ją buvo įtrauktas ir M. Yčas, Dūmoje priklausęs Konstitucinių demokratų (kadetų) partijos frakcijai. Prieš pat kelionę M. Yčą išsikvietė S. Sazonovas ir įpareigojo jį užkirsti kelią Šveicarijos lietuvių separatizmui²⁴. Nei tuomet, nei vėliau lietuvių atstovas Dūmoje neišsitarė apie pokalbį su caro ministru, bet net sėdint prie Ženevos ežero buvo galima pastebėti, kad M. Yčas staiga pakeitė planus: jis atšaukė gegužės 1 d. Stokholme rengtą JAV bei Rusijos lietuvių susirinkimą, pasiūlė susitikti Londone, o galų gale pranešė atvažiuojąs į Šveicariją²⁵. J. Gabrys galėjo pasidžiaugti pirmaisiais darbo vaisiais, nors gegužės 30—birželio 4 d. Lozanoje įvykusioje pirmojoje lietuvių konferencijoje ne viskas klojosi taip, kaip LIB vedėjas norėjo.

Konferencija, kuriai pirmininkavo M. Yčas, prasidėjo gana ramiai. Buvo išklaustyti penki pranešimai („LDNKŠ CK Rusijoje“ — M. Yčo, „Amerikos lietuviai“ — R. Karužos, „Šveicarijos lietuviai“ — kun. V. Daumanto, „Lituanija, lietuvių komitetas belaisviams šelpti“ — A. Steponaičio, „LIB“ — J. Gabrio) ir pereita prie politinių diskusijų. Jos vyko audringai, ir, kaip rašoma Rusijos agentūros pranešimuose, vos nekilo muštynės²⁶. Orientacijai į Vokietiją pasipriešino amerikiečiai, pažymėję, kad emigracijoje aktyvėja judėjimas dėl nesusaistytos Lietuvos nepriklausomybės. M. Yčas dėjo visas pastangas patraukti savo tautiečius į rusų

pusę: ant stalo buvo paklota 100 000 frankų prorusiškai propagandai ir duota suprasti, kad Lietuvos autonomijos Rusijos sudėtyje principas susilaukia ne tik rusų opozicijos atgarsio ²⁷.

Galų gale aiškios politinės deklaracijos konferencija nepriėmė, nors pareikštas protestas prieš vokiečių okupacinės valdžios žiaurumus Lietuvoje ir prašymas užstoti lietuvių teises panėšėjo į reveransą Rusijai. Bet tik į reveransą, nes vis dėlto konferencijos dalyvių dauguma nusprendė atsižvelgti į „dviejų pakraipų“ lietuvių politikoje reikalingumą. Reorganizuotas LIB (bandymas neutralizuoti J. Gabri) turėjo tapti kolegialios penkių narių tarybos vykdomuoju organu, bet rūpintis jos įsteigimu buvo pavesta LIB vedėjui, t. y. J. Gabriui. Anot M. Yčo, ši taryba, periodiškai susirinkdama, privalėjo veikti iki taikos kongreso, o vėliau, padidinta iki 15 narių, turėjo atstovauti lietuvių tautai ²⁸.

Atrodo, kad pakraipoms rasti bendrą kalbą padėjo dar viena aplinkybė: abi jos vieningai stojo prieš Generalinį komitetą karo aukoms Lietuvoje šelpti.

Iš esmės konferencijos dalyviai sprendė gana seną ginčą — eiti su „senuoju vadovaujančiu sluoksniu“ ar neiti, o kitaip tariant, neatmesti unijos (federacijos) su Lenkija kelio ar jį atmesti. Jį gynė V. Daumantas, J. Purickis, J. Gabrys, kaltinę komitetą lenkiškų unijinių tradicijų tęsimu, reikalavę jį pasmerkti ir lietuviškajam elementui iš jo išstoti. Tam pritarė ir M. Yčas ²⁹. Už pirmąjį stojo S. Šalkauskis ir A. Viskantas, kurio iniciatyva dar 1915 m. gruodžio 12 d. į minėtą komitetą susibūrė J. Purickis, A. Steponaitis, V. Daumantas, J. Pilsudskio brolis Bronislavas bei Lietuvos aristokratai: baronas S. Brunnowas (dvarininkas iš Kauno gubernijos), grafas A. Plateris-Zybergas (Vitebsko gubernija), kunigaikštis J. Puzyna (Vilniaus gubernija).

A. Viskantas aiškino, kad komitetą vienija tik filantropiniai tikslai, kad jis kratosi visokių dalykų, kvepiančių politika. Kunigas citavo J. Puzynos žodžius („vieni esame už uniją, kiti — prieš, bet visi trokštame tėvynės gėrovės“) ir įrodinėjo, jog atsivėrė galimybė „sutaikinti jaunalietuvišką ir senalietuvišką judėjimus“, todėl neverta atstumti Lietuvos aristokratijos ir bajorijos, kurios vis dėlto buvusios krašto savarankiškumo idėjos puoselėtojos, galinčios ir dabar suvaidinti pozityvų vaidmenį. Vadinas, neverta jas atstumiant nutraukti ryšių su tradicijomis, — dėstė A. Viskantas, — peršokti istoriją nuo Liublino unijos iki „„Aušros“ gėdynės“ bei atsisakyti Suvalkų, Kauno, Vilniaus, Gardino, Minsko, Kuršo, Vitebsko gubernijų ³⁰.

Oponentai nebuvo nusistatę prieš tradicijas, bet kartu kėlė klausimą, ar jos apsaugos nuo polonizacijos pavojaus, ar nepra-

ris lietuvių tautinio identiteto*, į kurį dabar ima kreipti dėmesį didžioji politika. Balsų dauguma buvo nuspręsta „komiteto veikimą likviduoti, pasiūlant lietuvių elementui išstoti“³¹.

Abi pakraipos išties galėjo jaustis pasukusios teisingais keliais. M. Yčas, po kelių savičių vėl užsukęs į Lozaną, pasigyrė pabuvęs audiencijoje pas Benediktą XV. Popiežius žadėjo jam lenkų ir belgų pavyzdžiu paskelbti katalikiškame pasaulyje „Lietuvių dieną“, rinkliavą lietuvių katalikų naudai. Niekam nekėlė abejonių politinė tokios, jau metus lietuvių planuotos, akcijos esmė — vienprasmis lietuvių katalikų išskyrimas iš lenkų katalikų. Tarp tų neabejojusiųjų buvo ir rusai. Tik dėl energingų Rusijos *charge d'affaires* prie Šv. Sosto N. Boko pastangų protestantui M. Yčui pavyko aplankyti Šv. Tėvą³².

Savo ruožtu ir J. Gabrys buvo ne pėščias. Trečioji Tautybių Sąjungos konferencija buvo beveik baigta organizuoti, bet svarbiausia, kad į ją jau vyko lietuvių delegacija iš Vilniaus (A. Smetona, J. Šaulys, S. Kairys), o Lozanoje po kelionės Lietuvoje išsėjosi kun. V. Bartuška. Vadinasi, įtakos turėjo ir LIB vedėjo ryšiai. F. Roppo (Užsienio reikalų ministerija) paspaustas, Oberostas sutiko į Šveicariją išleisti tris lietuvius. G. Rombergo rūpesčiu iš Kauno kalėjimo buvo paleistas V. Bartuška, prieš gerą mėnesį sulaikytas už nelegalios korespondencijos, literatūros ir pan. laikymą³³. Tad J. Gabrys pasiūlė M. Yčui palaukti, kol visi susirinks, dar kartą aptarti reikalus, gal net kartu dalyvauti Tautybių Sąjungos konferencijoje. M. Yčas atsisakė.

Birželio 25 d. į Lozaną atvyko A. Smetona, J. Šaulys, S. Kairys. Tačiau jie atvyko ne vieni. Kartu buvo du gudų delegatai (V. Lastauskis, I. Luckievičius) ir juos lydėjęs asmuo — V. Steputaitis. Tą pačią dieną pasirodė ir F. Roppas. Ir štai čia paaikšėjo, kad J. Gabrys patenka į gana keblią padėtį.

Pirma, atvažiavę lietuviai apie konferenciją žinojo tik tiek, kad tai — Antantės renginys³⁴. Be to, V. Steputaitis jiems perdavė

* Su tautinės identifikacijos problema susidūrė ir pats Generalinis komitetas, kai rinko valdybą. Iš septynių jos narių keturi turėjo būti kalbantys lietuviškai. Dėl „kalbėjimo lietuviškai“ užvirė maždaug tokia polemika: J. Gabrys — „yra nemažai lenkų, šnekančių lietuviškai“; S. Brunnowas, A. Plateris-Zybergas — „keturi lietuviai, vartojantys buityje lietuvių kalbą kaip gimtąją“; L. Rostkowskis — „uždaromos durys lietuviams, kalbantiems lietuviškai, tačiau kurių gimtoji buvus lenkų kalba“; A. Viskantas — „kalba eina apie keturis lietuvius, neolitanų arba jaunaliuvių judėjimo atstovus“; V. Daumantas — „nepamirškime komiteto tikslo — suartinti lietuvių liaudį su savo dvarininkija“; B. Piłsudskis — „reikia valdyboje daugumos, šnekančios lietuviškai“. Buvo pritaria J. Puzynos teiginiui: „valdybos daugumą sudaro lietuviai lietuvių kalbos“ (*de la langue lithuanienne*) Žr.: Generalinio komiteto dėl karo nukentėjusių šelpti Lietuvoje protokolai // VUMB RS. — F. 140. — S. v. 79. — P. 4—19.

Oberosto ultimatumą — nė žodžio nei prieš Vokietiją, nei prieš okupacinį režimą, nei apie nepriklausomybę³⁵. Prieš Vokietiją vilniečiai nesirengė protestuoti, bet dar birželio 10 d. Vilniuje tardamiesi su gudais dėl bendros taktikos kongrese buvo nutarę kalbėti apie nepriklausomybę ir kritikuoti okupacinį režimą³⁶. Antra, lietuvių trįjulė gerokai nustebo, kai J. Gabrys, nieko nepaiškinęs, pristatė jiems lietuvių baroną F. Roppą, kuris ir turėjo nušviesti padėtį³⁷.

Matyt, situaciją baronas gerai paaikškino ir taip padėjo LIB vedėjui išvengti keblumų, nes dar tos pačios dienos vakare viloje „Messidor“ (pats šeimininkas nedalyvavo) įvyko Nerusiškų tautų lygos organizacinis susirinkimas. Jame buvo išrinktas prezidiumas (J. Šaulys tapo vicepirmininku) ir aptarta lygos taktika būsimajame konferencijoje — veikti bendrai, neatakuoti vieniems kitų*.

Birželio 26 d. lietuviai, kurie rengėsi dalyvauti Tautybių Sąjungos konferencijoje, susirinko atskirai. Jie kalbėjo apie forume skelbtiną deklaraciją. J. Gabrys ir V. Bartuška ragino iškelti nepriklausomybės reikalavimą. A. Smetona, S. Kairys, J. Šaulys, prisibijodami Oberosto represijų, kiek svyravo, ragino rimčiau apsvarstyti etnopolitinės Lietuvos struktūros klausimą. Vilniečiai prisipažino, kad prieš išvažiuodami jie vis dėlto nutarė nutraukti su gudais artimesnius santykius, nes šie nepaisė pasitarimų konfidencialumo. F. Roppas siūlė vartoti neutralesnę „laisvės“ sąvoką, neužkertančią kelio nei nepriklausomybei, nei ribotam savarankiškumui³⁸. Pasitarimo pabaigoje buvo surašytas dokumentas, pavadintas „Nepriklausomybės deklaracija tautų konferencijai Lozanoje“. Daugiausia vietos jame buvo skirta lietuvių istorijai — pasakojimams apie buvusią valstybę, kovai su rusifikacija ir tautinio individualumo išsaugojimui. Istorija, istorine teise, taip pat tautų apsisprendimo principu grindžiamus lietuvių etnopolitinius tikslus dokumento autoriai išdėstė paskutinėse pastraipose: „Lietuvių tauta su savo tradicijomis, kultūra, tautiniais idealais ir savo individualybe tiki, kad vienintelis kelias tautai išlikti yra atgauti savo teisę visose gyvenimo srityse ir kad tauta turi imti savo likimą į savo rankas. Remiantis faktu, kad Lietuva buvo kadaise nepriklausoma valstybė ir reikalaujanti savo teisių, ji neturi jokios intencijos priešintis, kad Didžiojoje Lietuvos Kuni-

* Ši sąlyga iš esmės buvo skirta lietuvių, gudų, ukrainiečių ir lenkų santykiams. F. Roppas J. Gabrį įspėjo, kad konferencijoje dėmesys turi būti sutelktas į Lenkijos klausimą. Baronas prižadėjo, jog lenkai vengs kaimynų atžvilgiu nekorektiškų kalbų. J. Gabrys sutiko ir garantavo išcenzuruosiąs antilenkiškas lietuvių, gudų, ukrainiečių kalbų vietas. Žr.: *Colliander B. En Kونسپراتۆرس Minnen.* — P. 31—32.

gaidystėje gyvenančios tautos, ypač gudai, patys nuspręstų savo likimą. Lietuva, savo praeityje turėjusi tiek daug nusivylimų savo kaimynais, mato užtikrintą ateitį ir pakankamai garantuotą laisvę tik turėdama visišką nepriklausomybę.“³⁹

Pareiškimu buvo apeliuojama į teisingumo ir doros principus. Šiuo atžvilgiu jis neišsiskyrė iš bendros atmosferos, vyravusios birželio 27—29 d. vykusiame tautų kongrese. Tačiau įžvalgi akis galėjo lengvai pastebėti, kad lietuviai ne tik kelia prievarta su-naikintos LDK valstybės politinio palikimo problemą, bet ir yra pasirengę ją išspręsti. Vienu atveju jie ima tą palikimą į savo rankas, kitu — galbūt pasidalys jį su gudais.

Galima manyti, kad lietuviai tokiu būdu reagavo į vokiečių politikos vingius. Pagrindas tokiai nuomonei susidaryti būtų 1916 m. birželio 30—liepos 4 d. Lozanoje surengtos Antrosios lietuvių konferencijos nutarimai bei išlikusios diskusijų nuotrupos. Konferencijos dalyviai (A. Smetona — pirmininkas, J. Purickis — sekretorius, S. Kairys, J. Šaulys, J. Gabrys, A. Steponaitis, J. Tumėnas, S. Šalkauskis, V. Daumantas, J. Bielskis, V. Bartuška ir iš Romos atvykęs kun. K. Prapuolenis) patvirtino Pirmosios lietuvių konferencijos rezoliucijas*, suspendavo antivokiškus jų punktus⁴⁰. K. Prapuolenis, pasisakęs už autonomiją Rusijos sudėtyje, buvo apšauktas retrogradu ir rusų pataikūnu, jam buvo paaiškinta, kad ne Rusija, o Vokietija ateityje žada lietuviams „rengtis prie ribotos valdžios“⁴¹. Iš čia išplaukė šeštasis konferencijos rezoliucijos punktas: „Politinio takto klausime konferencija nutaria laikytis deklaracijos, paskelbtos tautų konferencijoj [...]. Tačiau, statant nepriklausomybės obalsį, kaip aukščiausią idealą, konferencija mato ir kitokių politinio Lietuvos egzistavimo galimumų, dėl to ragina tuos galimumus svarstyti ir prie jų ruoštis...“⁴² Kaip vėliau paaiškins A. Smetona, šia formuluote nebuvo atmesta ir autonomijos galimybė⁴³.

Konferencija pritarė, kad reikia Šveicarijoje organizuoti Lietuvių tarybą, kurioje būtų atstovaujama Rusijos, Lietuvos, JAV ir Šveicarijos lietuviams. Iki jos sudarymo nustatyti ir vykdyti politinės akcijos programą buvo palikta LIB nuožiūrai.

Lietuvių akimis žiūrint, posūkis į Vokietiją davė vaisių. Tiesa, J. Gabrys turėjo G. Rombergui įrodinėti, jog nepriklausomybės reikalavimas buvo vienintelis galimas kompromisas tarp jo ir prorusiškai nusiteikusių tautiečių. Bet susirūpino ir Rusija. Iškvietas

* Antroji lietuvių konferencija pareikalavo kuo greičiausiai įvykdyti Pirmosios nutartį dėl Generalinio komiteto likvidavimo. A. Viskantas į lietuvių pasitarimus net nebuvo pakviestas. 1916 m. liepos 31 d. komiteto veikla nutraukta. Žr.: Generalinio komiteto dėl karo nukentėjusių šelpti Lietuvoje protokolai.— P. 98.

į Rusijos misiją Berne, J. Gabrys aiškino, kad nepriklausomybės deklaracija tapo vieninteliu kompromisu tarp jo ir vokiškosios orientacijos veikėjų⁴⁴. Tuo tarpu 1916 m. liepos 28 d. J. Šaulys iš Berlyno rašė V. Gaigalaičiui: „Priėmė labai maloniai ir pažadėjo savo pagalbą. Dirva darbui Berlyne, kaip matau, yra — ir reikia jos kuo greičiau ir rimtai imtis.“⁴⁵

Visa tai rodė, kad vokiečių politikos farvateris, žadėdamas išplėsti lietuvius iš Rusijos globos, atverdama galimybes viešai pademonstruoti bei pagrįsti etnopolitinius reikalavimus, paskirų politinių centrų sąveikai, pamažu veda į tapsmą tarptautinės politikos subjektu. Vadinasi, atsiranda realus pagrindas įgyvendinti to subjekto programas.

„VIVE LA POLOGNE!“, ARBA LENKIJOS ŠEŠĖLIS

Fronte tebevyko monotoniškos žudynės, o garsiąją Lozanos „Casino de Montbenon“ drebino garsūs džiaugsmo šūksniai. Kilo jie po to, kai birželio 29 d. Tautybių Sąjungos konferencijos posėdyje po M. Lempickio, Lenkijos valstybingumo lygos (*Liga państwowości Polskiej*) pirmininko, kalbos atsistojo F. Roppas ir mestelėjo: „Lenkija, ateities rakte, eik į priekį, ir mes seksime pasukui tave.“ Visus dalyvius apėmė euforija. M. Lempickį apsikabinęs bučiavo V. Lastauskis; A. Smetona, S. Kairys ir J. Šaulys spaudė lenkui ranką¹. Ir galbūt tai buvo paskutinis kartas, kai buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautos trumpam susivienijo net neįtardamos apie pavojus. . .

Mąžtant galimybėms sudaryti Vokietijos ir Rusijos separatinę taiką, reicho vadovaujantys sluoksniai karštligiškai ieškojo Lenkijos klausimo sprendimo variantų. 1916 m. liepos mėn. į Lenkiją, panašiai kaip 1915 m. rugsėjo mėn. į Lietuvą, buvo pasiūstas prof. M. Seringas. Jo išvados visiškai atitiko kanclerio poziciją. Kongresinė Lenkija, ištaisius jos šiaurės vakarų sienas prūsų naujai, o rytines išplėtus, turėjo būti pajungta Vokietijai².

Liepos 21 d. A. Zimmermannui memorandumą įteikė ir F. Roppas. Baronas siūlė pasinaudoti Austrijos silpnumu, įkurti Lenkijos valstybę, pabrėžė propagandinį tokio žingsnio efektą užsienyje, užsiminė apie galimą lenkų kariuomenės sukūrimą kovai su Rusija³.

Liepos 26 d. Užsienio reikalų ministerijai buvo įteiktas dar vienas memorandumas, kurį pasirašė M. Seringas ir F. Roppas. Dokumento autoriai sintetino tris Vokietijos Rytų politikos koncepcijas: aneksionistinę, „Vidurio Europos“ ir *Randstaaten* („pa-